աջող գիւղ ունեցող երկրի մէջ մի բան սկսելու համար մեծ զոհաբերութիւններ են հարկաւոր։»

Ի հարկէ, կը պատասխանենք մենք, մեծ զոհաբերութիւններ են հարկաւոր։ Ժողովրդի մէջ գործ կատարելը, շատ կողմերից անապահով երկրի մէջ գործելը, հանդիպելով անթիւ արգելքների, խոչընդոտների, դուցէ սկզբից կատարեալ անաջողութիւնների,—աւելի դժուար է, ի հարկէ, քան թէ Բէրայի կամ Գալաթայի մի յարմար սենեակում նստելով փափուկ բազկաթոռների վրա գանգատուել ազգի թշուառութիւնների դէմ, գրել բանաստեղծութիւններ, թարգմանել ֆրանսիականից գրքեր և յօրինել ընկերութիւնների ծրագիրներ այն երկրի և ժողովրդի համար, որին չէք ճանաչում…

Եթէ ճշմարիտ գործել էք ուզում, պէտք է առաջուց իմանաք որ գործը առանց զոհաբերութիւնների չի լինի։

Մի բան էլ չը պէտք է մոռանաք. դուք գանգատւում էք տէրութեան պաշտօնեաների կամայականութեան և հարստահարութեան դէմ, աւազակների կողոպտութիւնների դէմ,—բայց թողնում էք տգէտ և անպաշտպան ամբոխը առանց մտաւոր առաջնորդների։ Կ. Պօլսում հաւաքուել է ամբողջ ինտելիգէնցիան և զարմանում է որ տգէտ ու անպաշտպան հայաստանցի ժողովուրդը կողոպտւում է, հարստահարւում է առանց իր մէջ առաջնորդներ ունենալու….

Այդ ցաւալի երեւոյթը նշմարւում է և մեզ մօտ, Անդրկովկասում։ Մի հասարակ հայ գիւղացի կարողացել է բարձրագոյն ուսում ստանալ, ուսումնասիրել է իրաւաբանութիւնը կամ բժշկութիւնը, կամ մի այլ առարկայ։ Այդ գիւղացին այնպիսի մեծ կարծիք ունի իր մասին, մի և նոյն ժամանակ այնքան քիչ համերաշխութեան զգացմունք ունի դէպի իր համագիւղացիները, որ լայեղ չէ անում գիւղը վերադառնալ. իրաւաբան գիւղացին պէտք է անպատճառ նահանգական դատարանի կամ դատաստանական պալատի մէջ երդուեալ հաւատարմատար լինի, բժիշկ գիւղացին պէտք է անպատճառ մայրաքաղաքի բարձր դասակարգի բժիշկ դառնայ։ Բարձրագոյն ուսում ստացած հայ գիւղացին ոչ այնքան համեստութիւն, ոչ էլ այնքան ազգասիրութիւն ունի, որ բժիշկ կամ իրաւաբան դառնալուց յետոյ նուիրի իր ոյժերը իր գիւղի ծառայութեանը, մինը տանուտէր ընտրուի իր գիւղում, միւսը բժիշկ իր համագիւղացիներին։ Գիւղի լաւ ոյժերը գնում կորչում են քաղաքներում, իսկ գիւղը, գաւառը մնում են առանց մտաւոր առաջնորդների։ Բարձրագոյն ուսում ստացած գիւղացին կարող էր սովորեցնել իր համագիւղացիներին տնտեսութեան և կենցաղավարութեան աւելի խելացի միջոցներ, առաջնորդել նրանց։ Աւազակներ են անհանգստացնում գիւղը,—նա կը սովորեցնի գիւղացիներին ինչպէս պաշտպան են աւազակների դէմ։ Տէրութեան պաշտօնեայի հետ յարաբերութիւնների մէջ ժողովուրդը պէտք ունի հմուտ իրաւաբանի,—բարձրագոյն ուսում առածը կարող է նրան օգնել այդ գործի մէջ։ Եթէ մի պաշտօնեայ որ և է կամայականութիւն գործի,—նա իրան զսպված կը տեսնի հանդիպելով գիւղացիների մէջ մի հմուտ իրաւաբան տանուտէրի և աւելի յարգանքով կը վարվի գիւղացիների հետ, և այլն….

Թիւրքաց Հայաստանի վերաբերութեամբ մեր բոլոր ասածներից վերջը մեզ կարող են պատասխանել. այդ բոլորը լաւ է, բայց առաջ Հայաստանը թող ստանայ խոստացած ինքնավարութիւն, յետոյ ձեր բոլոր առաջարկութիւնները կը կատարվին։

Այդ ի հարկէ շատ լաւ կը լինէր, բայց նոյն իսկ ինքնավարութիւնը ստանալու համար պէտք է պատրաստուել, ինքնավարութիւնը պէտք է պահանջել և ոչ թէ սպասել որպէս շնորհ Թիւրքիայի կամ Եւրոպայի կողմից։ Եթէ հայերը չը պատրաստուին, այլ միայն սպասեն,—դուցէ երբէք ոչինչ չեն ստանայ։

Մենք մեր առաջին յօդուածում ասեցինք որ Թիւրքաց Հայաստանում տիրում են երկու գլխաւոր չարիքներ. ամենալաւ ոյժերի անդադար գաղթականութիւնը Հայաստանից և Հայաստանցի բոլոր ցեղերի միմեանց մէջ երկպառակութիւններն ու թշնամութիւնը։

Այդ երկու չարիքներին առաջն առնելու համար մի միջոց կայ միայն՝ լուսաւորութիւնը միացած երկրի տնտեսական հաստատ զարգացման հետ։ Տնտեսապէս զարգացնելով երկիրը՝ սպառող գաղթականութեանը վերջ կը դրվի, ուրիշ կողմից Հայաստանը միայն այն ժամանակ կը կարողանայ իր համար պահանջել ինքնավարութիւն, երբ հայաստանցի բոլոր ցեղերի միմեանց մէջ ունեցած երկպառակութիւններին վերջ կը դրվի և կը հաստատվի կատարեալ համերաշխութիւն։ Իսկ համերաշխութիւնը մի երկրի միմեանց մէջ թշնամի ցեղերի կարող է կատարվել միմիայն տնտեսական զարգացման հողի վրա։ Ոչինչ չէ կապում այն սահմանի մի երկրի բոլոր այլակրօն և այլացեղ ազգերին, որքան ընդհանուր հասարակական և տնտեսական շահերը։

Երբ որ Հայաստանի իւրաքանչիւր բնակիչը, ինչ կրօնի կամ ցեղի և պատկանէր նա, զգայ իրան հայաստանցի,—այն րօպէից Հայաստանի փրկութեան գործը կատարված կը լինի և Հայաստանը ինքն, առանց դրսի օգնութեան ձեռք կը բերի իր ցանկացած ինքնավարութիւնը։

Գ. Ա.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Մօսկվա, 30 ապրիլի

«Մշակի» 72 համարում «Քանի մի խորհրդածութիւններ Լազարեանց ճեմարանի առիթով» հատուածի մէջ հեղինակն կասէ թէ «Եգիպտոսի խէդիֆի արտաքին գործոց վաղեմի մինիստր Նուբար փաշան Լազարեան ճեմարանում է ուսում ստացել և կրթութիւն»։ Այդ տեղեկութիւնն ստոյգ չէ. որովհետև Նուբար փաշան յիշեալ ուսումնարանում ոչ ուսում և ոչ կրթութիւն է ստացել։ Երբեմն մէկ Նուբարով անուն Թիֆլիսցի աշակերտ եղել է այդ վարժարանը, որ առանց աւարտելու իր ուսումը վերադարձել է իր հայրենիք։ Երևի յօդուածի յիշեալ հեղինակն տուած է Նուբարովի անունն Նուբար փաշայի տեղ։

Յիշեալ ճեմարանն «յիսուն» տարեկան չէ, ինչպէս կասէ հեղինակն, այլ վաթսուն և հինգ, որովհետև հիմնված է 1815 ին։

***

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Թիֆլիս, 7 մայիսի

Մեծապատիւ խմբագիր, խնդրեմ ձեր պատուական թերթի միջոցաւ, յայտնել իմ խորին շնորհակալութիւնը հետեւեալ յարգելի պարոններին, որոնք բարեհաճեցին բժիշկ Բ. Նաւասարդեանի առաջարկութեամբ օգնել ինձ, տալով միջոց գնելու պ. Ադամեանից ազգային աւանդութեանց ժողովածուն, որի մասին յիշած էր «Մշակի» մանր լուրերում.

Պ. պ. Ռ. Նազիրեանց, Գ. Սունդուկեանց, Ա. Մէլիք-Մէհրաբեանց, բժշկապետ Շահ-Պարոնեանց, բժշկապետ Քուչարեանց, բժիշկ Շահազիզեանց, Ա. Եսայեանց, Գ. Հէջուբեանց, Ն. Տէր-Յակոբեանց, Յ. Մէլիք-Բէգլարեանց և պատուելի տիկին Եղիսաբէթ Տէր-Գաւթեանց։

Տ. Նաւասարդեանց

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Մայրաքաղաքի լրագիրները հաղորդում են, որ այս օրերս կալանաւորվեցաւ Ս. Պետերբուրգում մի ծովային օֆիցէր Սուխանով ազգանունով, որ մեղադրվում է յեղափոխական գործերի մասնակցութեան մէջ և դինամիտ արկղերի պահեստներից յափշտակելու մէջ։

—

Վերջին օրերս ստացած ռուս լրագիրները աւելացնում են, որ բացի Սուխանովից կալանաւորվեցան դարձեալ երկու ծովային օֆիցէրներ և մի քանի օֆիցէրներ զօրքերի ուրիշ մասերից։

—

Բոլոր լրագիրները մեծ համակրութեամբ են խօսում կոմս Լօրիս-Մէլիքովի գործունէութեան մասին և մեծ ցաւ են յայտնում ներքին գործերի մինիստրի պաշտօնից նրա հրաժարվելու մասին։

—

է, մէկ փոքրիկ մասն է մեծ ամբողջի, որ հասարակութիւն է անուանվում։ Թող երեխաներ ունեցող ամեն մի կին կրթի նրանց այդպէս, և հաւատացած կացէք, որ հասարակութեան մէջ չեն լինի այն խռովութիւնները, որոնք, յայտնի դարաշրջաններում, հիմնովին խախտում են հասարակական կազմակերպութեան հին շինուածքը։ Հայ կինը զօրութիւն է ստանում նոյնպէս իր կրօնական համոզմունքների մէջ, իր ժառանգական աւանդութիւնների սէրի մէջ և իր բարքերի մաքրութեան մէջ։

Կը խնդրեմ ձեզ մտաւորապէս փոխադրվել 25 տարուց առաջ ժամանակներում։ Գործողութիւնը կատարվում է հին Վրաստանի քաղաքներից մէկի մէջ։ Երկու մարդ գերեզման են փորում։ Նրանց մօտ դրված է ամենակոպիտ շինված մէկ հասարակ փայտեայ դագաղ։ Այլ ևս քահանան չէ երևում, որը, դիակի վրա հրաժարական աղօթքը կարդալուց յետոյ, տուն է վերադարձել։ Ամենաողբալի դրութիւն է։ Երկու վարձկան մշակներ բերեցին ննջեցեալին, որին նրանք շտապով հողի մէջ կը թաղեն, և յետոյ երգ երգելով տուն կը վերադառնան կամ մօտակայ գինետուն կերթան։ Նոր լցրած գերեզմանի մօտ կանգնած է տասը տարեկան մի փոքրիկ աղջիկ,—նա դառը կերպով լաց է լինում։ Նրա փոքրիկ կուրծքը լացից պատառվում է և ժամանակ առ ժամանակ նա սիրտ կտրատող ձայնով աղաղակում է՝ մայրիկ.—ես այլ ևս մայր չունեմ. այլ ևս ոչ ոք չը կայ, որին կարողանայի սիրել։ Այս մանկան ցաւը—սիրտ է կտրատում։ Նա ծնկաչոք ընկաւ և կպցրեց երեսը աշնանային անձրևով թրջված հողին, և նրա խղճուկ մարմինը, որ վատ է պաշտպանված ցնցոտիներով, դողում է ցրտից և նրան տիրած յուսահատութիւնից։ Բայց մանկական մարմինը պատող այդ ցնցոտիների կոյտից, դուրս է նայում հրաշալի գեղեցկութիւն ունեցող մէկ գլուխ՝ երկնի քընքոյշ գոյն, մեծ սև աչքեր, գեղեցիկ աղեղնաւորված յօնքերով. գեղեցիկ է քթի գծագրութիւնը. ուսերի վրա ծածանվում են հիանալի մազեր։ Խոնաւ հողի վրա այդ թշուառ երեխան նման է տրտմութեան հրեշտակի գեղեցիկ քանդակին. բայց մարդիկը, շտապով լցնելով հողը այն բացուածքի մէջ, ուր իջեցրին նրա մօր նշխարքը, գնում են սառնասիրտ դէպի այս տեսարանը. նրանք նրան չեն նկատում։ Գործը վերջացնելով, նրանցից մէկը բռնեց երեխայի ձեռքից և կոպիտ կերպով ասաց.

—Դէ, աղջիկ, գնանք քաղաք կենդանիների մօտ, իսկ մեռելներին հանգիստ թողնենք. ինչքան էլ լաց լինես, արտասուքներով յարութիւն չես տայ մօրդ։

Մանուկը հետեւեց գերեզման փորողներին։ Քաղաքը մտնելով, նրանք գնացին իրանց ճանապարհով և աղջկան թողեցին ճակատագրի կամքին, բաղդ ցանկանալով նրան։ Երևի, որբը սովից կը մեռնէր, եթէ նրան չը որդեգրէր մի պառաւ այրի կին, որը մի քանի հարիւր րուբլ դրամագլուխ ունէր։ Վերև նկարագրած տխուր անցքից յետոյ հինգ տարի անցաւ։ Փոքրիկ որբուհին երևելի գեղեցկուհի դարձաւ։ «Ես չեմ մեռնի մինչև չապահովացնեմ քեզ», շատ անգամ ասում էր նրան պառաւ կինը։ Բայց մի գեղեցիկ առաւօտ կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ, բարերարուհին յաւիտենականութեան գիրկը մտաւ։ Նրա մահից յետոյ ոչ կտակ մնաց և ոչ փող։ Կտակը գրված չէր, իսկ փողերը—ես համարձակ կասեմ այս—վերցրեցին նրանք, որոնք մեռնողի վերջին րօպէներին ներկայ էին։ Այս պատմութեան հերոսուհին երկրորդ անգամ որբացաւ։ Բայց, իր աչքեցնող գեղեցկութեան շնորհիվ, նա հանդիպեց այնպիսի մարդկերանցից մէկին, որոնք սիրում են թշուառ աղջիկների անմեղութիւնը և պատիւը տանսկոխ անել։ Այդ մարդը սկսեց ամենավիրաւորող առաջարկութիւններ անել նրան. բայց նա արհամարհանքով մերժեց դրանց։

Այնուամենայնիւ, աղքատութիւնը արդէն պատրաստվում էր տիրապետել իր որսին, որին նա հինգ ամբողջ տարիներ հանգիստ էր թողել։ Անառակը, իր կողմից, հսկում էր իր զոհին։ Քաղցը, մտածում էր նա, կը հասցնի նրան այնտեղ, որ նա անձնատուր կը լինի։ Բայց նա սխալվում էր. աղջիկը խուլ մնաց նրա բոլոր համոզեցուցիչ խօսքերին։

Կան մարդիկ, որոնց կիրքը աճում է այնքան, որքան որ արգելքներն են բազմանում։ Տեսնելով, որ թշուառ աղջիկը անողոք է, այս անգամ խելապէս սիրահարված կրքոտ Դօն-Ժուանը, առաջարկութիւն արաւ նրան. բայց մեծ եղաւ նրա զարմանքը, երբ բարկութեամբ մերժեցին նրա առաջարկութիւնը։

—Մենք զանազան դաւանութեան ենք պատկանում, ասաց նրան երիտասարդ աղջիկը։

—Ես քո հաւատը կընդունեմ։

—Ես հաւատափոխի հետ չեմ ամուսնանայ։

—Ես քեզ սիրում եմ։

—Սուտ է. երբ տղամարդը սիրում է կնոջը, նա նրան յարգում է, և ոչ թէ ցանկանում է նրան խաբել։

—Կենդանի թէ մեռած դու իմս կը լինես, աղաղակեց մերժված սիրահարը։

Այդ սպառնալիքը սարսափեցրեց երիտասարդ աղջկան. նա հասկացաւ, որ կորած է։

Այս պատմութիւնը վերաբերվում է այն ժամանակին, երբ գաւառական անկիւնում պօլիցիան մէկ տեսակ միֆ էր. երիտասարդ աղջիկ փախցնելը շատ հեշտ բան էր և դա անդադար կատարվում էր։ Մի այդպիսի վտանգ ես սպառնում էր որբին, նա չէր կարող կասկածել այդ բանի մէջ։

Մի գեղեցիկ, արեգակնային առաւօտ նա գընաց հայոց փոքրիկ եկեղեցի, քառորդ ժամ աղօթեց և հաստատ քայլերով գնաց դէպի Կուրի ափը։ Մի քանի րօպէից յետոյ գետը իր գիրկն ընդունեց թշուառ աղջկայ մարմինը, որը մահը գերադասեց անպատուութեանը։

Չը կարծէք, որ այս օրինակը հնարել եմ նրա համար, որ բոլոր վերոյիշեալներին աւելի նշանակութիւն տամ. միք համարի այդ բանը նոյնպէս որպէս մէկ եզական փաստ. գիւղական հայ կանանց մէջ քաղաքային նրբացրած գիտութիւնից աւելի նշանաւոր բան կարող է գտնվիլ. որ է՝ բարոյական կրթութիւնը, որի մէջ գլխաւոր դերը խաղում է չը փչացած և իր պարտաւորութիւններին հաւատարիմ սիրտ։

Խորը քննելով հայ կանանց ընտանեկան բարքերը, դուք չէք զարմանայ տեսնելով, որ ժողովրդի մասսայի մէջ գերակշռում է բարոյականութիւնը և բարօրութիւնը։ Ինձ չափազանց ախորժելի էր համոզվել այդ բանում իմ Կովկաս եղած ժամանակ։ Թող այդ երկիրը, որը, իր բախտով, կարողացաւ երկար տարիների ընթացքում պատուել Եւրոպայի յուզմունքից, թող այսուհետև էլ հեռու մնայ այդ բանից և թող իրանով մի գեղեցիկ ժողովրդի օրինակ ցոյց տայ, որը բոլորովին նուիրել է իրան խաղաղ պարապմունքներին և որը իր մտաւոր զարգացման համար գործ է ածում իր խելացի և բարոյական ազգաբնակութեան բոլոր գործունէութիւնը։

***